

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ

Випуск 42

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 42.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 42

ВІННИЦЯ
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 42. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 112 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-42

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus*, *Google Scholar*, *DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №5 від 08.12.2022 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdp@gmail.com; <https://vspu.net/nzhst>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2022

© Автори статей, 2022

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 42.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Certificate of the print media state registration
Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 42

VINNYTSIA
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 42. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2022. – 112 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-42**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.**

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.5 dated December 8, 2022).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor of the Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2022

© Authors of articles, 2022

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ****Іван Стасюк, Андрій Павлишин**

З історії пам'ятки української дерев'яної архітектури – церкви
Богоявлення Господнього у Станімірі (1689 р.) 9

Павло Кліщинський

Військові дії на території Правобережної України в серпні 1914 р. та їх
наслідки 17

Ігор Макарчук

Частини особливого призначення в боротьбі з повстанським рухом на
Волині 24

Ігор Якубовський

Районні газети Київщини та Чернігівщини про персональний склад
виконавців Голодомору 1932–1933 рр.: списки уповноважених 30

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ**Ігор Мазило**

Відновлення соціальної інфраструктури і матеріально-побутове
забезпечення залізничників Вінницької магістралі у 1944-1945 рр. 39

Олег Мельничук, Анна Поліщук

Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському
селі в 1950 – 1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківцевь) 44

ЕТНОЛОГІЯ**Наталка Жмуд, Валентина Гребеньова**

Настрої мешканців Вінниччини в умовах повномасштабного російського
вторгнення в Україну (за результатами польових студій) 54

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак, Володимир Наконечний**

«Неприсутні ніколи не мають рації»: міжнародна наукова діяльність
українських істориків міжвоєнної Польщі 63

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ**Ростислав Мельник**

Джерела до історії Поділля у документах Президіального відділу
Галицького намісництва (1772-1921): джерелознавчий огляд 70

Олена Ганусин

Мемуари української інтелігенції Галичини як джерело до вивчення
повсякдення учнів середніх шкіл кінця XIX – початку XX ст. 82

Сергій Борзов

Радянська соціально-політична історія 1920-х рр. та її інтерпретаційна періодизація у працях Роберта Конквеста 88

Михайло Сабінський, Юрій Степанчук

Ювілейна грушевськіана 1966 року: проблематика, інтерпретації, полеміки 96

РЕЦЕНЗІЇ

Іван Романюк, Богдан Романюк

Марченко В.О., Нікілев О.Ф. Повсякденне життя повоєнного українського села (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.): монографія. Дніпро: ЛІРА, 2022. 180 с. 104

Для авторів 107

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Ivan M. Stasiuk, Andrii M. Pavlyshyn

From the History of the Monument of Ukrainian Wooden Architecture – the Epiphany of the Lord Church in Stanymyr (1689) **9**

Pavlo V. Klishchynsky

Military Actions on the Territory of Right Bank Ukraine in August 1914 and their Consequences **17**

Ihor S. Makarchuk

Parts of Special Purpose in the Fight Against the Rebellion Movement in Volyn **24**

Ihor V. Yakubovskyy

The District Newspapers of Kyivan and Chernihiv Regions About Personal Composition of of Holodomor of 1932 – 1933: Lists of Commissioners **30**

HISTORY OF PODILLIA

Igor V. Mazylo

Restoration of Social Infrastructure and Material And Household Provision of Railway Workers of the Vinnytsia Highway in 1944-1945. **39**

Oleh A. Melnychuk, Anna S. Polishchuk

Socio-Economic and Socio-Cultural Transformations in Podillia Countryside during the 1950s - 1960s (based on Melnykivtsi) **44**

ETHNOLOGY

Natalka V. Zhmud, Valentyna O. Hrebenova

The Residents' Attitudes of Vinnytsia Region in the Conditions of Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine (based on the Field Researches) **54**

WORLD HISTORY

Vitalii V. Telvak, Viktoria P. Telvak, Volodymyr M. Nakonechnyi

«Those Who are Absent Are Never Right»: International Scientific Activity of Ukrainian Historians in Interwar Poland **63**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Rostyslav I. Melnyk

Sources on the History Of Podillia in the Documents of the Presidial Department of the Galician Vice-Regency (1772-1921): Source-Study Review **70**

Olena B. Hanusyn

Memoirs of the Ukrainian Intelligentsia of Galicia as a Source for Study Everyday Life of Secondary School Students at the End of 19-th – Beginning of the 20-th Centuries **82**

Serhii S. Borzov

Soviet Socio-Political History of the 1920s and its Interpretive Periodization in the Works of Robert Conquest **88**

Mykhailo E. Sabinskyi, Yuriy S. Stepanchuk

Jubilee Hrushevsky Studies of 1966: Problems, Interpretations, Polemics **96**

REVIEWS

Ivan M. Romanyuk, Bohdan I. Romanyuk

Marchenko V.O., Nikilev O.F. Everyday Life of a Post-War Ukrainian Village (Mid-1940s - First Half of 1950s): Monograph. Dnipro: LIRA, 2022. 180 P. **104**

For Authors **107**

Михайло Сабінський

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
аспірант (Україна)

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>

Юрій Степанчук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: yurii.stepanchuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-9941-2021>

**Ювілейна грушевськіана 1966 року:
проблематика, інтерпретації, полеміки**

Анотація. Мета статті – з'ясувати особливості рецепції українськими закордонними істориками наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в контексті відзначення його столітнього ювілею. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів історизму й об'єктивності, а також загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна статті** полягає у спробі всебічної реконструкції історіографічного ефекту відзначення українськими закордонними інтелектуалами столітнього ювілею М. Грушевського. **Висновки.** Узагальнений різноплановий матеріал дозволяє переконливо ствердити, що столітній ювілей М. Грушевського став визначною подією в інтелектуальному житті закордонного українства. Незважаючи на стереотипність мислення частини діаспорних діячів, завдяки широкій медійній промоції та численним громадським і науковим ініціативам персональну дату визначного вченого вдалося перетворити на важливе для консолідації еміграційної спільноти свято української культури. В підсумку постали численні новаторські за актуалізованою проблематикою історіографічні студії. Їхні автори у своїх реконструкціях життя та діяльності М. Грушевського виходили з урахування все більш широкого кола пізнавальних перспектив та інтелектуальних контекстів. А жваве обговорення цих праць, поява провокативних інтерпретацій (наприклад, О. Прицака), громадський резонанс багатьох ініціатив сприяли стабільності «тону» історіографічного інтересу. Все це уможливило постання дисциплінарної ініціативи Л. Винара по започаткуванню наукового грушевськознавства. Динамічність поступу цієї українознавчої галузі в наступні десятиліття дозволяє ствердити потужність даного ювілейними заходами історіографічного імпульсу.

Ключові слова: М. Грушевський, столітній ювілей, українська закордонна історіографія, рецепція, дискусії.

Постановка проблеми. Як відомо, в історії науки персональні ювілейні дати мають особливу значущість, адже стимулюють посилену увагу громадськості до свого заслуженого співвітчизника (Тельвак, 2016). Не став винятком і столітній ювілей М. Грушевського, який попри інерційність мислення частини закордонних лідерів думок і поширеність багатьох сформованих у добу Визвольних змагань ідеологічних стереотипів, був відзначений протягом 1966-1967 рр. У часі він наклався на широке святкування в діаспорі півстоліття вибуху Української революції, що спонукало до розширення поля грушевськознавчої рефлексії за рахунок найменш консенсусних політико-ідеологічних сюжетів спадщини визначного вченого. В свою чергу, це зумовило вихід поза межі традиційної для такого роду подій компліментарної історіографічної риторики та появу потрібної для дисциплінарного поступу грушевськознавства критичної дискусійності.

Загалом, відзначення століття М. Грушевського постає багатоаспектною історіографічною подією. Йдеться про висунення ініціативи такого святкування, обговорення у громадському просторі й експертному середовищі його форм і змісту, організацію різноманітних урочистих заходів і, зрештою, появу аналітичних і синтетичних студій про ювіляра, адресованих різним читацьким аудиторіям. На останній зі згаданих складових ювілейної грушевськіани, а саме історіографічній, ми й зосередимося нижче.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою нашої розвідки є різнопланові наукові та публіцистичні праці, що ними українські закордонні історики відгукнулися на столітній ювілей М. Грушевського. Історіографія обраної проблеми загалом є доволі

скромною. Зокрема, стисло проблематики ювілейних публікацій у своїй монографії про Українське історичне товариство торкнулася Алла Атаманенко (Атаманенко, 2010, с.503-527). Історіографічному ефекту відзначення століття Великого Українця присвятив дещо уваги і Віталій Тельвак (Тельвак, 2000; Тельвак, 2002, с.13-41). Втім, у цих працях автори здебільшого фокусувалися на загальних тенденціях діаспорного грушевськознавства, спеціально не занурюючись у пов'язану з відзначенням століття Великого Українця історіографічну рефлексію. Цими обставинами і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати особливості рецепції українськими закордонними істориками наукової та суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в контексті відзначення його столітнього ювілею.

Виклад основного матеріалу. Найбільше зусиль у ювілейний рік закордонні історики присвятили спробам реконструкції інтелектуальної біографії М. Грушевського. Так, дитячим та юнацьким рокам його життя і діяльності окрему увагу на сторінках «Українського історика» приділив редактор журналу Л. Винар. Цю свою розвідку він бачив як першу цеглинку до реконструкції всього життєпису видатного історика – завдання, що його засновник грушевськознавства буде з методичною послідовністю реалізовувати протягом наступних двох десятиліть. З огляду на це, у передмові до своєї студії він уперше в історіографії стисло, але містко проаналізував доступні в той час джерела до біографії героя свого дослідження. Цей огляд став помічним його колегам-грушевськознавцям, адже містив докладні бібліографічні вказівки на доступні в діаспорних умовах джерельні тексти й історіографічні опрацювання. Іншою важливою складовою згаданої передмови стала перша в історіографії спроба обґрунтування періодизації життєпису М. Грушевського, яка включала вісім окресів. Відзначимо, що з деякими корективами вона стала загальноприйнятою для грушевськознавців (Винар, 1966b).

Далі на підставі практично вичерпного кола опублікованих джерел Л. Винар уперше настільки детально реконструював перше чверть століття життя і діяльності героя своєї студії. При цьому він торкнувся низки незауважених попередниками проблем, як-то коло читацьких інтересів молодого Михайла, важливість вивчення його ранніх літературних творів для з'ясування юнацького світогляду, значення матуральної кризи в еволюції творчих зацікавлень майбутнього вченого, його тогочасні психологічні переживання, знаковість впливу В. Антоновича на становлення Грушевського-історика тощо.

Одному зі згаданих сюжетів, а саме впливу керівника Київської школи документалістів на фахове становлення М. Грушевського, Л. Винар присвятив окреме дослідження. У цій новаторській, під оглядом поставленої проблеми праці, засновник грушевськознавства на багатьох прикладах, наскільки це дозволяла тогочасна джерельна база, загалом влучно визначив основні моменти досліджуваної проблеми. Серед них автор слушно акцентував на визначальних концептуально-методологічних впливах В. Антоновича на свого найбільш талановитого вихованця. У підсумку, Л. Винар аргументовано ствердив: «Михайло Грушевський був ідейним спадкоємцем народницької концепції історії України В. Антоновича. Київський університет і історична школа Антоновича дали йому солідне знання історіографії, а також методології історичного досліджу» (Винар, 1966a, с.26).

Продовжуючи розпочаті студії над біографією М. Грушевського, Л. Винар на сторінках редакційного ним часопису в 1967 р. запропонував читачеві також першу в історіографії спеціальну реконструкцію наступного періоду біографії визначного інтелектуала – його галицького двадцятиліття. До свого завдання автор поставився із взірцевою джерельною й історіографічною ретельністю, фактично підсумувавши у своїй статті стан тогочасного історіографічного знання з обраного питання. У фокусі уваги Л. Винара перебувало декілька ключових проблемно-тематичних сюжетів: обставини приїзду М. Грушевського до галицької столиці, його викладацька праця в університеті та боротьба за вищий навчальний заклад у Львові і українознавчі кафедри в Російській імперії. Реконструюючи згадані сюжети, дослідник впровадив до наукового обігу низку незаниханих перед тим документів із західноєвропейських архівних колекцій. У підсумку проведеного аналізу Л. Винар підкреслив: «Багатогранна діяльність М. Грушевського в Галичині мала епохальне, всеукраїнське значення для українського народу і розвитку його національної культури. Рівночасно галицька доба М. Грушевського була золотою добою його творчості і діяльності, в якій він повністю виявив свій геніальний науковий талант і надзвичайні організаційні здібності» (Винар, 1967b, с.5).

Стосовно наступної сторінки біографії М. Грушевського – його життя в роки Першої світової війни – найбільш новаційним виявилось з'ясування тим-таки Л. Винаром обставин повернення історика у 1914 р. до Києва. Артикулюючи дослідне завдання, він слушно відзначив, що «дотепер в українській історичній літературі не вияснений повністю поворот проф. М. Грушевського на Україну під час вибуху Першої світової війни» (Винар, 1967a, с.103). Вчений докладно розглянув найбільш поширені в історіографії пояснення та співвідніс їх із доступною

джерельною базою. У підсумку він дійшов висновку, що повертаючись до Києва в 1914 р. М. Грушевський керувався головно тодішньою ситуацією на українських землях і закликм членів Товариства українських поступовців, ідейним провідником яких він був. Своїм поворотом учений хотів протидіяти і запобігти нищенню українства підросійською владою, яка спекулювала на його перебуванні закордоном у часи війни. Крім того, він бажав розділити зі своїм народом його долю під час воєнної хуртовини. Відзначимо, що ці висновки, зроблені на підставі обмеженої з об'єктивних причин джерельної бази, вповні поділяються і сьогоднішніми дослідниками (Пиріг & Тельвак, 2021, с.247-270).

Найбільше ж уваги в ювілейній грушевськіані було відведено численним проблемам діяльності визначного вченого в роки Визвольних змагань. Це пояснюється як найбільшою дискусійністю цих питань у тогочасній літературі, так і широким відзначенням у той час 50-ліття початку Української революції, в якій М. Грушевському було відведено одну з найбільш відповідальних ролей. Усвідомлення визначальності впливу голови Центральної Ради на хід революційних подій було притаманне більшості ювілейних дописів. Так, Р. Рахманний відзначав: «З усіма тогочасними державницькими актами та з усіма суспільно-політичними процесами на території звільненої з-під царської кормиги України невід'ємно пов'язується ім'я Михайла Грушевського» (Рахманний, 1967, с.3). Аналізуючи тогочасні спроби осмислення феномену Грушевського-політика, можемо віднотувати виразну тенденцію деідеологізації історіографічного дискурсу. Наприклад, емоційно обговорювана протягом першої половини ХХ ст. федералістська риторика голови Центральної Ради все частіше пояснювалася контекстуально – з урахуванням тогочасних геополітичних реалій, стану масової політичної свідомості та потреб і можливостей пробудженого революцією українства (Козак, 1966, с.16-17).

Щойно згадана тенденція деідеологізації історіографічного пошуку вплинула також на переосмислення ще однієї дискусійної проблеми – реєміграції історика в Україну у 1924 р. І в цьому випадку дедалі частіше брався до уваги тогочасний суспільно-політичний контекст, неприглядні обставини еміграційних буднів визначного історика і його сім'ї, творчі плани вченого і масштабність розгорнутої ним праці після повернення. Віднотуючи тенденцію поступового збільшення кола суто академічних аргументів при обговоренні цієї дражливої теми, дописувач часопису «Смолоскип» відзначав: «Колись ми критично висловлювались про поворот М. Грушевського до УССР. Але сьогодні, з історичної перспективи, цей його вчинок, який колись викликав таку сильну реакцію в українських політичних колах, ми оправдуємо. Для нас М. Грушевський є і буде хрустально-чистою постаттю, якої кожний вчинок і кожна праця були спонукані нічим іншим, а великою і безмежною любов'ю до свого рідного народу і до України» (Редакція, 1966, с.1).

Ювілейна грушевськіана не принесла нових – за постановкою проблематики чи залученням незнаних джерел – студій про радянське десятиліття життя та діяльності Великого Українця. Натомість одностайно утвердилося бачення його праці в той час як жертвовного подвигу на користь української культури, інтелектуального чину, що знаменував останній акорд національного відродження на Наддніпрянщині. Звідси і про роки московського заслання солідарно писалося як про героїчне нерівне протистояння з комуністичним Молохом за право української інтелектуальної культури на вільний розвиток (Галій, 1966). Протистояння, що його трагічний результат був легко передбачуваним...

Поряд із біографічними сюжетами, в ювілейній грушевськіані чимало уваги було відведено з'ясуванню різних наскрізних проблем творчості визначного вченого. Найбільша їх кількість, цілком природно, була відведена історіографічним аспектам спадщини М. Грушевського, влучно названого О. Оглоблиним «вченим надзвичайно широкого діпазону» (Оглоблин, 1966, с.6). При цьому особливо багато йшлося про творення ним концепції самобутнього українського історичного процесу, яка в історіографічному плані приєднала наш народ до європейської спільноти.

Як відомо, вихідним пунктом історичної схеми М. Грушевського була теза про наявність сформованого політичного життя на давньокиївських теренах у доварязький період. Саме автор «Історії України-Руси» надав нового дихання антинорманській теорії та на розлогому і маловідомому перед тим джерельному матеріалі показав як автохтонне походження етноніму «Русь», так і служебну місію скандинавських завойовників, які опанували східнослов'янські терени, накинувши свою династію місцевій людності. Аналізу антинорманської теорії М. Грушевського з перспективи ранньої історії України присвятив окрему розвідку знаний український антикознавець Олександр Домбровський. Він на багатьох прикладах показав новаторський підхід М. Грушевського до вирішення багатьох складних етнічних та політичних проблем минулого Східної Європи доби раннього середньовіччя, що дозволило ввести до тогочасного слов'янознавства українську історіографічну візію (Домбровський, 1966).

Висвітлення іншого сюжету середньовічної історії України на сторінках головної праці М. Грушевського – битви над Калкою і другого нападу татар на наші землі та з'ясування його

наслідків – потрапило у фокус історіографічного аналізу знаного діаспорного медієвіста Михайла-Богдана Ждана (Ждан, 1966). На значно ширшій, ніж була доступна в часи М. Грушевського джерельній базі, дослідник намагався реконструювати складне питання татарської присутності на подніпровських теренах. При цьому він показує чималу історичну інтуїцію визначного вченого, який висловив низку слушних гіпотез, доведених його колегами вже у другій половині XX ст. Окремо М.-Б. Ждан відтворює історіографічну рецепцію медієвістичної спадщини М. Грушевського в радянській науці, показуючи її цілковиту залежність від партійного диктату.

Ще один новаторський на той час грушевськознавчий сюжет – діяльність визначного вченого в царині геральдики і сфрагістики – опрацював знаний українсько-американський генеалог-геральдист, публіцист та письменник Роман Климкевич. Залучаючи різнопланову спадщину М. Грушевського, дослідник надзвичайно докладно відтворив теоретичний і практичний внесок історика у розробку низки спеціальних історичних дисциплін та становлення державної символіки (герб, прапор, грошова одиниця, печатки тощо). У підсумку свого цікавого дослідження історіограф наголосив: «Наукова діяльність М. Грушевського в галузі української геральдики й сфрагістики мала неабияке значення для дальшого розвитку цих наукових дисциплін, а діяльність Михайла Грушевського як Голови Української Центральної Ради, що спричинився до державноправного затвердження володимирського тризубу й жовто-блакитного прапору, залишила на найвищих інсигніях нашої нації відбиток його великого духа» (Климкевич, 1966, с.90).

Поряд із історіографічною проблематикою, дослідники чимало писали про громадську працю Великого Українця. Так, Пантелеймон Ковалів продовжив розпочате ще в 1950-х рр. осмислення внеску М. Грушевського у промоцію рідної мови на теренах Російської імперії. Узагальнивши розлогу публіцистику визначного вченого, присвячену гострому в ті часи мовному питанню, дослідник відзначив: «Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загального українського питання. Але до цього питання він підходив не з філологічною метою, а з погляду національно-культурних інтересів, як до могутнього культурного знаряддя. Тому його цікавили насамперед не мова взагалі, а мова культурна, літературна» (Ковалів, 1966, с.2).

Також чимало уваги в ювілейний рік приділялося громадській публіцистиці М. Грушевського, вказувалося на її визначних мовно-стилістичних та змістових прикметах, а також потужному національно-освідомлюючому впливі на тогочасне українство. Наприклад, І. Козак підкреслював: «Читаючи його публіцистичні статті годі не захоплюватися його особою і силою його духа. Мова Грушевського проста, безпосередня, щира. Так і відчувається, що він виясняє, закликає, картає і робить це все з почуттям великої відповідальності. Він вказує на наші національні хиби, але зразу знаходить виправдання для них, або принаймні вияснення. Він звертається до сумління, до моральних чеснот в народі, і закликає його боронити ті здобутки, які з таким трудом вдалося досягти» (Козак, 1966, с.15).

Ювілейний рік виніс на новий проблемно-тематичний рівень також питання рецептивної грушевськіани. Так, уперше Богдан Будурович на шпальтах лондонського часопису «Визвольний шлях» запропонував цілісну реконструкцію рецепції наукової спадщини М. Грушевського в західноєвропейській і американській історіографії. Відзначаючи недостатність обізнаності західних інтелектуалів в українській історичній літературі загалом та творчому доробку М. Грушевського зокрема, дослідник наголосив на потребі «обговорення особистих зв'язків Грушевського із Західною Європою і Америкою, перекладів його творів на західноєвропейські мови, оцінки його досягнень як науковця та державного діяча в західно-європейській і американській історіографії» (Будурович, 1967, с.171). Досліджуючи цю проблему, найбільше уваги Б. Будурович приділив перекладам текстів автора «Історії України-Руси» західними мовами, а також налагодженню ним контактів із європейськими колегами.

Поряд із цим, Б. Будурович також звернувся до малознаної тоді проблеми поширення співробітниками Союзу визволення України в роки Першої світової війни науково-популярних праць М. Грушевського європейськими мовами. Він першим вказав, що ця пропагандистська акція чимало спричинилася до популяризації у західному світі історіографічних ідей видатного гуманітарія. Ще одна історіографічна новація Б. Будуровича полягала у приверненні уваги грушевськознавців до вагомості широкого відзначення 60-ліття Великого Українця як чинника популяризації його доробку в тогочасному європейському фаховому середовищі. Разом із тим, звернувшись до меморіальної грушевськіани, Б. Будурович поспішно відзначив, що «його смерть не викликала широкого відгуку в західному світі і була промовчана більшістю історичних журналів та щоденною пресою» (Будурович, 1967, с.174). Відзначимо, що сучасні студії цієї проблеми доводять поспішність згаданого висновку дослідника (Тельвак, 2008, с.356-405). Незважаючи на цю обставину, дослідник рецептивної грушевськіани В. Тельвак наголосив, що значна заслуга Б. Будуровича полягала в самому факті постановки як самостійної проблеми

.....
вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського його західними сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший грушевськознавчий дискурс (Тельвак, 2011).

Поряд із опрацюванням вибраних періодів чи проблем життя та діяльності М. Грушевського, чимала кількість ювілейної літератури містила спробу комплексного осмислення різноплановості його національного служіння. Очікувано, що з огляду на ювілейну дату такі дописи здебільшого були компліментарними, а подекуди й глорифікаційними. Поряд із цим, у текстах низки закордонних інтелектуалів бачимо вдалу спробу збалансованого підходу до з'ясування національного феномену М. Грушевського з урахуванням як його визначних здобутків, так і подекуди болючих прорахунків, зрештою, властивих кожній людині. Важливою рисою цієї грушевськіани було осмислення спадщини автора «Історії України-Руси» з багатьох пізнавальних перспектив і в контексті його складної доби. За такого підходу чимало поширених у діаспорній літературі інвектив на адресу вченого втрачали свою гостроту, адже очевидною ставала їхня відверта фактологічна маніпулятивність та партійна заангажованість. Відтак поступово стала переважати інтерпретативна модель, влучно окреслена політичним діячем, істориком і публіцистом Панасом Феденком: «Коли зважити наукові й політичні заслуги Грушевського для української культури та українського визвольного руху і порівняти ці заслуги з помилками, що були в його діяльності, то безперечно перші дають остаточний позитивний «баланс»» (Феденко, 1966, с.16–17).

Серед спроб цілісного погляду на творчу спадщину Великого Українця, що їх приніс ювілейний рік, глибиною історіографічної рефлексії приваблює узагальнююча характеристика, запропонована найавторитетнішим тоді українським закордонним історіографом О. Оглоблиним (Ohloblyn, 1966). Атестуючи М. Грушевського найбільшим українським істориком, дослідник вказав на його визначні наукові заслуги в багатьох галузях україністики. Особливо він відзначив факт створення вченим першої наукової схеми українського історичного процесу, на якій побудована фундаментальна «Історія України-Руси». Вказав автор також на значущість внеску М. Грушевського в інші гуманітарні дисципліни, насамперед, в історію літератури. Аналізуючи науковий дискурс історика, дослідник підкреслює логічність його аргументації, що визнавали як українські, так і іноземні вчені. Поряд із цим, О. Оглоблин стисло проаналізував внесок М. Грушевського в українське державотворення, а також його вплив на розвиток українознавства після повернення з еміграції.

Більшу частину своєї розвідки історіограф відвів осмисленню проблеми домінуючих ідей наукової і громадсько-політичної діяльності М. Грушевського. Для цього О. Оглоблин надзвичайно змістовно проаналізував витoki ідейно-політичних настанов автора «Історії України-Руси». В підсумку, розлого цитуючи наукові та, особливо, публіцистичні праці М. Грушевського, історіограф дійшов висновку, що цими ідеями були народництво і федералізм. На прикладі досліджуваного тексту відзначимо, що грушевськіана О. Оглоблина позначена найбільш глибоким серед сучасників знанням не тільки спадщини автора «Історії України-Руси», але й тогочасного складного і малознаного в еміграційних умовах історіографічного контексту, зауважальною частиною якого був і сам вчений.

Поряд із такими в цілому зваженими оцінками спадщини Великого Українця, в ювілейний рік з'явилася праця, що своїм тоном відверто контрастувала з усією тогочасною грушевськіаною. Йдеться про скандальну за озвученими тезами статтю О. Прицака «У століття народин М. Грушевського», де цілком бездоказово вченому було закинуто безнадійну концептуальну відсталість, а його самого звинувачено в багатьох фатальних прорахунках, а навіть в ініціюванні фізичного (!) знищення української провідної верстви (Прицак, 1966). Такі тези очікувано викликали гостре заперечення з боку практично всіх тогочасних закордонних інтелектуалів, які в більш чи менш різкій формі зажадали від автора або навести докази своїм інвективам, або зректися їх. На сторінках «Вільної України», наприклад, так оцінювався Прицаковий виступ: «Можна бути добрим геологом, ентомологом, єгиптологом чи знавцем атомової енергії, але не вміти правдиво пояснити події суспільного й політичного життя свого народу. Стаття п. Прицака – це приклад зарозумілості і погорди до фактів» (Феденко, 1966, с.16). Оскільки на сьогодні чимало написано про рецепцію згаданої статті (Атаманенко, 2010, с.521-526), не будемо фокусуватися на цій проблемі спеціально.

Висновки. Узагальнений вище різноплановий матеріал дозволяє переконливо ствердити, що столітній ювілей М. Грушевського став визначною подією в інтелектуальному житті закордонного українства. Незважаючи на стереотипність мислення частини діаспорних діячів, завдяки широкій медійній промоції та численним громадським і науковим ініціативам персональну дату визначного вченого вдалося перетворити на важливе для консолідації еміграційної спільноти свято української культури. В підсумку постали численні новаторські за актуалізованою проблематикою історіографічні студії. Їхні автори у своїх реконструкціях життя та діяльності М. Грушевського виходили з урахування все більш широкого кола пізнавальних

перспектив та інтелектуальних контекстів. А жваве обговорення цих праць, поява провокативних інтерпретацій (наприклад, О. Прицака), громадський резонанс багатьох ініціатив сприяли стабільності «тону» історіографічного інтересу. Все це уможливило постання дисциплінарної ініціативи Л. Винара по започаткуванню наукового грушевськознавства. Динамічність поступу цієї українознавчої галузі в наступні десятиліття дозволяє ствердити потужність даного ювілейними заходами історіографічного імпульсу.

Подяка. Висловлюю щире вдячність працівникам бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Атаманенко, А.** (2010). *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 672 с.
- Будурович, Б.** (1967). Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії. *Визвольний шлях*. № 2. – С. 171–181.
- Винар, Л.** (1966a). Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича. *Український історик*. № 3–4. С. 26–32.
- Винар, Л.** (1966b). Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського. *Український історик*. № 1–2. С. 15–31.
- Винар, Л.** (1967a). Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році. *Український історик*. № 3–4 (15–16). С. 13–30.
- Винар, Л.** (1967b). Галицька доба життя Михайла Грушевського. 1894–1914). *Український історик*. Ч. 1–2. С. 5–22.
- Галій, М.** (1966). Як Москва знищила М. Грушевського. *Вільна Україна*. Ч. 52. С. 20–24.
- Домбровський, О.** (1966). Антиноманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського. *Український історик*. Ч. 1–2 (9–10). С. 52–61.
- Ждан, М.** (1966). Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історик*. № 1–24 (9–10). С. 62–68.
- Климкевич, Р.** (1966). Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики. *Український історик*. № 1–2. С. 82–90.
- Ковалів, П.** (1966). Михайло Грушевський – оборонець рідної мови. *Свобода*. Ч. 209. С. 2, 6.
- Козак, І.** (1966). Михайло Грушевський – історик і державний муж. *Український самостійник*. Ч. 11 (505). С. 11–18.
- (Редакція).** (1966). Михайло Грушевський (У століття народин першого Президента УНР). *Смолоосип*. Ч. 6 (121). С. 1.
- Оглоблин, О.** (1966). Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1934). *Український історик*. № 1–2. С. 6–14.
- Піріг, Р., Тельвак, В.** (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Прицак, О.** (1966). У століття народин М. Грушевського. *Листи до приятелів*. № 5–7. С. 197–230.
- Рахманний, Р.** (1967). На шляху до Великої України. *Нові дні*. Ч. 205. С. 59–86.
- Тельвак, В.** (2000). Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 35–36. С. 354–366.
- Тельвак, В.** (2016). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. № 2. С. 4–50.
- Тельвак, В.** (2002). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX–початок XX століття)*. Дрогобич: "Вимір". 236 с.
- Тельвак, В.** (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір». 494 с.
- Тельвак, В.** (2011). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових праць*. С. 72–82.
- Феденко, П.** (1966). Михайло Грушевський в науці і політиці. *Вільна Україна*. Ч. 52. С. 1–17.
- Ohloblyn, O.** (1966). Michael Hrushevskyi: Foremost Ukrainian Historian. *Ukrainian Quarterly*. Vol. 22. N. 4. P. 322–333.

Mykhailo E. Sabinskyi

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Postgraduate Student (Ukraine)

Yuriy S. Stepanchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Jubilee Hrushevsky Studies of 1966: Problems, Interpretations, Polemics

Abstract. The article aims to clarify the peculiarities of the reception of M. Hrushevsky's scientific and socio-political activities by Ukrainian foreign historians in the context of his centenary celebration. **The research methodology** applies the principles of historicism and objectivity, as well as general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article is in an attempt to comprehensively reconstruct the historiographical effect of the celebration of the centennial anniversary of M. Hrushevsky by Ukrainian intellectuals abroad. **Conclusions.** The summarized multifaceted material makes it possible to convincingly state that the centenary of M. Hrushevsky became a significant event in the intellectual life of Ukrainians abroad. Despite the stereotyped thinking of some diaspora figures, thanks to extensive media promotion and numerous public and scientific initiatives, the commemoration was turned into a celebration of Ukrainian culture, which is important for the consolidation of the emigrant community. As a result, numerous innovative historiographic studies based on actualized issues appeared. Their authors, in their reconstructions of M. Hrushevsky's life and activities, took into account an increasingly wide range of cognitive perspectives and intellectual contexts. And the lively discussion of these works, the appearance of provocative interpretations (for example, O. Pritsak), the public resonance of many initiatives contributed to the stability of the "tone" of historiographical interest. All this made possible the emergence of L. Vynar's disciplinary initiative to start Hrushevsky studies as a separate branch of research. The dynamism of the progress of this field of Ukrainian studies in the following decades allows us to confirm the power of the historiographical impulse given by the anniversary events.

Key words: M. Hrushevsky, centenary, Ukrainian historiography abroad, reception, discussions.

References:

- Atamanenko, A.** (2010). *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist [Ukrainian Historical Association: ideas, individuals, activities (1965-1991)]*. Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 672 s. [in Ukrainian].
- Budurovych, B.** (1967). Mykhailo Hrushevskyyi v otsyntsi zakhidnoevropeiskoi i amerykanskoj istoriohrafii [Mykhailo Hrushevskyyi in the assessment of Western European and American historiography]. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation path*. № 2. S. 171-181. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1966a). Ranni istorychni pratsi Mykhaila Hrushevskoho i kyivska istorychna shkola V. Antonovycha [Early historical works of Mykhailo Hrushevskyyi and the Kyiv historical school of V. Antonovych]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 3-4. S. 26-32. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1966b). Zhyttia i naukova diialnist Mykhaila Hrushevskoho [Life and scientific activity of Mykhailo Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1-2. S. 15-31. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1967a). Chomu Mykhailo Hrushevskyyi povernuvsia na Ukrainu v 1914 rotsi [Why Mykhailo Hrushevsky returned to Ukraine in 1914]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 3-4 (15-16). S. 13-30. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (1967b). Halytska doba zhyttia Mykhaila Hrushevskoho. 1894-1914 [The Galician period of Mykhailo Hrushevskyyi's life. 1894-1914]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1-2. S. 5-22. [in Ukrainian].
- Halii, M.** (1966). Yak Moskva znyshchyla M. Hrushevskoho [How Moscow destroyed M. Hrushevskyyi]. *Viina Ukraina – Free Ukraine*. Ch. 52. S. 20-24. [in Ukrainian].
- Dombrovskyyi, O.** (1966). Antynormanska teoriia z perspektyvy rannoi istorii Ukrainy v M. Hrushevskoho [Anti-Norman theory from the perspective of the early history of Ukraine in M. Hrushevskyyi]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1-2 (9-10). S. 52-61. [in Ukrainian].
- Zhdan, M.** (1966). Bytva nad Kalkoiu i druhyi napad tatar na Ukrainu ta yoho naslidky v svitli «Istorii Ukrainy-Rusy» M. Hrushevskoho [The Battle of Kalka and the second Tatar attack on Ukraine and its consequences in the light of M. Hrushevskyyi's "History of Ukraine-Rus"]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1-24 (9-10). S. 62-68. [in Ukrainian].
- Klymkevych, R.** (1966). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho v tsaryni ukrainskoi heraldyky i sfrahistyky [Mykhailo Hrushevskyyi's activities in the field of Ukrainian heraldry and sfragistics]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1-2. S. 82- 90. [in Ukrainian].

- Kovaliv, P.** (1966). Mykhailo Hrushevskiy – oboronets ridnoi movy [Mykhailo Hrushevskiy is a defender of the native language]. *Svoboda – Freedom*. Ch. 209. S. 2, 6. [in Ukrainian].
- Kozak, I.** (1966). Mykhailo Hrushevskiy – istoryk i derzhavnyi muzh [Mykhailo Hrushevskiy is a historian and statesman]. *Ukrainskyi samostiinyk – Ukrainian freelancer*. Ch. 11 (505). S. 11-18. [in Ukrainian].
- [Redaktsiia].** (1966). Mykhailo Hrushevskiy (U stolittia narodyn pershoho Prezydenta UNR) [Mykhailo Hrushevskiy (In the century of the peoples of the first President of the Ukrainian People's Republic)]. *Smoloskyp – Torch*. Ch. 6 (121). S. 1. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1966). Mykhailo Serhiievych Hrushevskiy (1866–1934) [Mykhailo Sergievich Hrushevskiy (1866–1934)]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian historian*. № 1–2. S. 6–14. [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLluS. 572 s. [in Ukrainian].
- Pritsak, O.** (1966). U stolittia narodyn M. Hrushevskoho [In the century of the birth of M. Hrushevskiy]. *Lysty do pryateliv – Letters to Friends*. № 5–7. S. 197–230. [in Ukrainian].
- Rakhmannyi, R.** (1967). Na shliakhu do Velykoi Ukrainy [On the way to Greater Ukraine]. *Novi dni – New days*. Ch. 205. S. 59–86. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2011). Doslidzhennia retseptsii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (40-80-ti roky) [Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s)]. *Studii z istorii Ukrainy 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh prats – Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921. Collection of scientific works*. S. 72-82. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2016). P'iat yuvileiv Mykhaila Hrushevskoho [Five jubilees of Mykhailo Hrushevskiy]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. № 2. S. 4-50. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2000). Vyvchennia istoryko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (1939-1990 rr.) [Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*. Vyp. 35-36. S. 354-366. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2002). Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX-pochatok XX stolittia) [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevskiy (end of the XIX-beginning of the XX century)]. Drohobych: "Vymir". 236 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX - 30s of the XX century)]. Kyiv–Drohobych: «Vymir». 494 s. [in Ukrainian].
- Fedenko, P.** (1966). Mykhailo Hrushevskiy v nautsi i politytsi [Mykhailo Hrushevskiy in science and politics]. *Vilna Ukraina – Free Ukraine*. Ch. 52. S. 1–17. [in Ukrainian].
- Ohloblyn, O.** (1966). Michael Hrushevskiy: Foremost Ukrainian Historian. *Ukrainian Quarterly*. Vol. 22. N. 4. P. 322–333. [in English].

Статтю надіслано до редколегії 13.09.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 19.11.2022 р.